

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ ДОВІРИ
В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Мар'яни ВАТИЛИК

4 курсу денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Ольга УГРИН

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Олександра КУЗЬО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Ватилик М. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОЯВУ ДОВІРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ

Кваліфікаційна робота присвячена розкриттю теми прояву довіри за умов воєнного часу. Структура довіри, як комплексне психологічне явище, як стверджує автор, включає поведінковий, когнітивний та афективний компоненти. У результаті проведеного авторкою емпіричного дослідження виявлено особливості довіри до людей та соціальної толерантності особистості в юнацькому віці. Аналіз результатів свідчить, що більшість показників довіри до людей в умовах військового стану визначають високий і середній рівні. Результати дослідження соціальної толерантності показали, що найбільш поширеним є середній рівень толерантності, менш поширеними є підвищений і знижений рівні толерантності. У досліджуваних автором студентів більш вираженою є толерантність, ніж довіра до людей. Також констатовано наявність статистично значущих зв'язків між довірою до людей, толерантністю та психосоціальним розвитком особистості. Визначення особливостей довіри до людей та соціальної толерантності в умовах воєнного часу як складових соціального розвитку особистості у юнацькому віці дає можливість розробити програму особистісно-орієнтованого розвитку, що забезпечує психологічні умови для вдосконалення цих якостей у юнацькому віці.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, довіра, толерантність, воєнний час.

ABSTRACT

Vatylyk M. PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CONFIDENCE IN WARTIME CONDITIONS

The qualification work is devoted to the disclosure of the topic of the manifestation of trust under the conditions of wartime. The structure of trust, as a complex psychological phenomenon, as the author claims, includes behavioral, cognitive and affective components. As a result of the empirical research carried out by the author, the features of trust in people and social tolerance of the individual in youth were revealed. The analysis of the results shows that most indicators of trust in people in the conditions of martial law are determined by high and medium levels. The results of the study of social tolerance showed that the most common is the average level of tolerance, less common are the increased and reduced levels of tolerance. Among the students studied by the author, tolerance is more pronounced than trust in people. The presence of statistically significant relationships between trust in people, tolerance and psychosocial development of the individual was also established. Determining the features of trust in people and social tolerance in wartime conditions as components of the social development of the personality in youth makes it possible to develop a program of personality-oriented development that provides psychological conditions for improving these qualities in youth.

Key words: students of higher education, trust, tolerance, wartime.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПРОЯВУ ДОВІРИ В УМОВАХ ВОЄННОГО ЧАСУ.....	8
1.1. Довіра як соціально-психологічний феномен та фундаментальна основа міжособистісної взаємодії	8
1.2. Функції прояву довіри в умовах воєнного часу	16
1.3. Особливості проявів довіри та психосоціального розвитку особистості у юнацькому віці	26
Висновки до першого розділу	29
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ ДОВІРИ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	31
2. 1. Опис методик та процедури емпіричного дослідження.....	31
2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей проявів довіри у юнацькому віці	33
Висновки до другого розділу	39
ВИСНОВКИ.....	40
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	43
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Сьогодні наша країна переживає важкі часи: війна, соціально-політична та економічна криза, нестабільність соціального захисту та безпеки. Все це не накладає певний відбиток як на українське суспільство, так і на соціальний та духовний розвиток кожної особистості, які в умовах війни набувають особливо важливого значення.

Довіра займаючи чільне місце у процесі духовного розвитку особистості, є складним і багатограним психологічним феноменом, що впливає на формування системи особистісних цінностей та смислів, та є аксіологічною основою світосприйняття та діяння у соціумі. Міра прояву довіри людини як до соціуму, так і до самої себе є одним з глибинних факторів, що впливають на успішність та прагнення до особистісного росту і розвитку.

«Сьогодні, як ніколи, суспільство потребує відновлення втраченого світогляду та ідеології, де джерелом добра, справедливості, процвітання людської цивілізації, гармонії кожної людини зі світом природи і з власним соціальним світом є довіра» наголошує В. Коновальчук [9, с. 394].

Останнім часом проблема довіри знаходиться в центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Довіра будучи важливим соціально-психологічним феноменом, який включений у процеси міжособистісної взаємодії, спілкування, спільну діяльність, впливає на ефективність тих чи інших форм взаємодії людей. Втрати довіри до інших людей веде за собою зникнення таких важливих для людства моральних ідеалів, як взаємодопомога, підтримка, добросусідство.

Прояви довіри і недовіри регулюють відносини людини з оточуючим світом, інтегрують її досвід взаємодії з ним, орієнтують особистість в системі міжособистісних відносин, зберігають та відтворюють соціально-психологічний простір людини, сприяють її розвитку. Розвиток довірливості є одним із ефективних шляхів практики психолого-педагогічного супроводу та підтримки

особистості в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. Довіра як базова потреба та ресурс особистості лежить в основі світового співіснування та співпраці людей.

Дослідження феномену довіри знаходиться в міждисциплінарному науковому просторі, позаяк інтерес до даної проблеми спостерігається у філософії, соціології, культурології, історії, педагогіці, психології тощо. У психологічній науці тлумачення феномену довіри ведуться в різних напрямках такими вітчизняними та зарубіжними дослідниками як П. Бурдьє, Е. Гідденс, С. Джуард, Е. Еріксон, Н. Кравець, О. Кожем'якіна, М. Лума, П. Ласкау, Н. Луман, С. Максименко, А. Селігмен, Н. Шевченко, П. Штомпка, Ф. Фукуяма, А. Селігмен та ін.

Слід зазначити, що базова довіра особистості формується на початку її онтогенезу, ще на першому році життя та тісно пов'язана з матір'ю або особою, яка її замінює. На першому році життя дитина не може ні фізично, ні емоційно вижити без людини, якій вона повністю себе довіряє. Базова довіра тісно пов'язана з явищем безумовної любові, коли дитину люблять за те, що вона є. Згодом наявність або дефіцит безумовної любові та базової довіри впливає загалом на довіру людини до світу. Юнацький вік є сензитивним для соціального розвитку особистості, вдосконалення соціально цінних якостей: соціальної толерантності, довіри до людей, схильності до злагоди, соціальної відповідальності, соціально-особистісної прихильності нормам групи.

Чисельні дослідження розширюють уявлення про феномен довіри, однак поза увагою залишаються питання які пов'язані з особливостями прояву довіри в юнацькому віці в умовах воєнного часу, що особливо є актуально сьогодні для українського суспільства.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості прояву довіри юнаків та юнок в умовах воєнного часу.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретико-методологічні підходи до проблеми особливостей прояву довіри, її соціально-психологічних функцій та передумов у юнацькому віці.
2. На основі психометрично обґрунтованих методів та процедур провести емпіричне дослідження, релевантне меті та поставленим завданням.
3. Вивчити специфіку проявів довіри та толерантності юнаків та юнок в умовах воєнного часу.
4. Підібрати психологічні вправи з метою розвитку довірливості особистості.

Гіпотеза дослідження: В умовах воєнного часу у юнаків та юнок більш вираженою буде толерантність, ніж довіра до людей. Існує зв'язок між довірою до людей, толерантністю та психосоціальним розвитком особистості.

Об'єкт дослідження – довіра як соціально-психологічний феномен особистості.

Предмет дослідження – особливості прояву довіри та толерантності юнаків та юнок в умовах воєнного часу.

Теоретико-методологічною основою дослідження стали: положення про особистість та онтогенез довіри (Л. Виготський, Е. Берн, А. Маслоу, К. Роджерс, З. Фрейд, Е. Фромм, Е. Екрісон, К. Юнг та ін.), феноменологію довіри та її зв'язок зі здоров'ям особистості (І. Антоненко, Н. Кравець, О. Кожем'якіна, А.Купрейченко, Е. Дюркгейм та ін.);

Методи дослідження. У роботі використовувалася наступна система методів та процедур отримання даних: теоретичний аналіз та синтез психологічної літератури з проблеми дослідження феномену довіри; емпіричні методи: опитування, тестування. Обробка даних здійснювалася за допомогою комп'ютерної статистичної програми SPSS v.25.0. for Windows.

Емпіричною базою дослідження став національний університет «Львівська політехніка» спеціальностей «Психологія» та «Правознавство». Загальна кількість студентів, які прийняли участь у дослідженні склала 67 особи віком від 17 до 18 років. З них 29 хлопців та 38 дівчат.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає у розвитку уявлень феномену довіри особистості, особливостей її прояву, а також специфіки функціонування в умовах воєнного часу.

Практичне значення результатів дослідження. Результати бакалаврського дослідження можуть бути використані в процесі підготовки психологів, педагогів на практичних і лабораторних заняттях, в індивідуально-психологічній роботі при консультуванні, а також під час проведення тренінгів з особистісного розвитку.

Структура роботи. Бакалаврська робота складається зі вступу, двох розділів та висновків до них, загальних висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг тексту становить 54 сторінки, основний текст викладено на 41 сторінці.

Розділ 1. Теоретичний аналіз соціально-психологічних досліджень проблеми прояву довіри в умовах воєнного часу

1.1. Довіра як соціально-психологічний феномен та фундаментальна основа міжособистісної взаємодії

Воєнні події, які відбуваються в Україні, є стресом для всіх громадян країни. За таких умов істотно зростає роль психологічної служби щодо забезпечення своєчасного і систематичного надання психологічної та соціально-педагогічної підтримки населенню, пошуків ефективних шляхів відновлення особистісних ресурсів людини в умовах воєнного часу. Зазначимо, що, зокрема, довіра до себе виступає предметом психотерапевтичних та психокорекційних процедур.

Розвиток довіри до людей, як ресурсу особистості є одним із ефективних методів психологічної допомоги та підтримки особистості в умовах воєнних дій і збройних конфліктів. Довіра стимулює процес відвертості, «прозорості», саморозкриття, що є фундаментальною потребою розвитку особистості [6].

Сьогодні все частіше феномен довіри стає об'єктом міждисциплінарного дослідження, насамперед активно вивчається у ракурсі гуманітарних наук. Дослідники різних галузей науки до нього звертаються, намагаючись зрозуміти фундаментальні основи соціальної взаємодії, на яких ґрунтується повсякденна діяльність індивідів [10].

Довіра ще з давніх часів відігравала суттєву роль в організації та функціонуванні соціуму у всіх народів та стала тотальним феноменом, представленим у всіх соціальних сферах. Ще Платон в своїй науковій праці про пізнання згадував про довіру в класифікації пізнавальних здібностей, вважаючи, що схильність до вивчення природи та її явищ є предметом вродженої довіри [14]. .

Конфуцій пов'язував довіру з відношенням народу з владою, виділяючи її як одне з основних джерел ефективності управління. Та подібні згадки лише визначали функції феномену довіри, але не розглядали його суть.

В країнах Стародавнього Сходу, в епоху Середньовіччя поняття «довіра» ототожнюється з поняттям «віра», що обумовлено історичною ситуацією, рівнем розвитку науки та суспільства в цілому, пануванням релігійної думки та її великим впливом на життя людей [14].

Пізніше, в Нові часи увага науковців акцентувалася на дослідженні. Спеціальним предметом психологічного дослідження довіра стає лише з середини ХХ століття. Однією з причин такої уваги до цієї проблеми є все більше відчутна втрата довіри в суспільстві: між різними соціальними групами, до влади, в організаціях, між людьми, а також між народами та державами. Кожна з наук, які розглядають проблему довіри, має свій ракурс погляду на проблему довіри, але, психологія довіри є основою питання довіри, в якому б відношенні вона не досліджувалась [29].

Довіра як етична категорія та сама її сутність має глибоко психологічну природу і лежить в основі не тільки відносин між людьми, але і відображає одночасно ставлення людини до самої себе, до тієї частини світу, з якою вона взаємодіє в певний момент часу. Саме довіра допомагає визначити ступінь близькості між людьми, на її основі будуються найміцніші стосунки. Міра довіри як до соціуму, так і до себе впливає на успішність та прагнення людини до особистісного росту і розвитку зазначає дослідниця Н. Кравець [11].

До цього феномену дослідники звертаються також і з метою вирішення багатьох соціальних проблем (управління конфліктами, насильство в сім'ї), часто спираючись на аналіз меж довіри та законів їх функціонування. Вітчизняні та зарубіжні науковці розглядають довіру як умову існування будь-якого іншого явища: це довіра до світу (Т. Говір, Е. Еріксон та ін.), довіра до іншого (К. Кронік, А. Мудрик, М. Дойч, К. Роджерс та ін.) і довіра до себе (Д. Бразерс, А. Бандура, А. Менегеті, Ф. Перлз, Е. Шостром та ін.).

Дослідники (Л. Гозман, В. Лосенко) розглядають довіру як складову інших видів відносин, а також як самостійний вид спілкування [21]. Довіра також трактується деякими науковцями (Д. Бразерс, Т. Говір, Б. Мьюір, Л. Райсман,) як установка або система установок (аттитюдів) по відношенню до соціального

світу і самого себе [15]. Такий підхід, на нашу думку, є необхідним, однак не достатнім, позаяк не дозволяє охопити всі смислові тонкощі цього феномена.

У соціологічній науці феномен довіри трактують, переважно, як довіру до соціальних інститутів. Зокрема, у наукових розвідках М. Вебера, Т. Заславської, Т. Парсонса, А. Селігмена, Дж. Хоманса, Т. Ямагіші та ін. йдеться про довіру як соціальний стан певних груп, культур чи соціальних інститутів [15].

У філософії довіра розглядається як поняття, яке виражає ставлення однієї особи до іншої та впливає із переконаності в її добропорядності, правдивості, відповідальності, чесності [12, с. 23]. Довіра передбачає віру в Іншого. Здатність вірити в Іншого ґрунтована на вірі в себе, довірі до себе. У інтерсуб'єктних комунікаціях довіра стимулює процес саморозкриття як фундаментальну потребу розвитку особистості [9].

Довіра – це здатність і готовність прощати, виправдовувати, жаліти, не допускати зневаги, терпіти і приймати один одного, відкриватися іншому, а ще не лукавити, чинити пристойно стосовно іншого. Серед особистих якостей довіра – це доброзичливість, такт, щирість у взаєминах, поступливість, повага до людини. («Ми сильні, повинні, повинні нести слабкості безсилим, а не собі догоджати» – Послання Св. Апостола Павла до римлян, 15:1). Це послання є особливо актуальним в умовах воєнного часу.

Довіра як форма віри характеризує суб'єкт-об'єктні стосунки, стосунки безумовної готовності й відкритості до обміну в процесі взаємодії. Латинське «credo» у значенні «віра», «мати довіру», вважають праіндоевропейським за походженням зі значенням «серце даю», виявляє особливість змісту довіри як цілісної, центральної категорії, у якій закладена потенційна готовність віддавати, спрямована на зовнішній світ [13, с. 23].

Довіра є єдиним феноменом і незалежно від її прояву, від того, в якій сфері життєдіяльності людини довіра виявляється, вона матиме й схожі в гранично узагальненому вигляді умови виникнення, закономірності функціонування та формально-динамічні характеристики прояву. Проте через специфіку взаємодії між людьми (на відміну від взаємодії з неживими об'єктами) характеристики

досліджуваного феномену не просто подвоюються, а, взаємодіючи, породжують інші явища, наповнюючись новим вмістом, утворюючи багато міжособистісних феноменів, для яких довіра є фоновою умовою [13].

Варто зазначити, що довіра й недовіра є фундаментальними почуттями, що визначають подальший розвиток усіх інших видів ставлення особистості до світу, до себе й інших людей. У наукових дослідженнях Е. Еріксона довіра людини до світу постає як базова соціальна установка особистості, сформована на підставі досвіду першого року життя дитини й перетворена на установку щодо її ставлення до себе і до світу [32]. Однією з основних умов «психічного здоров'я» особистості вчений вважав прийнятий образ себе в стосунках із навколишнім світом «ідентичністю». При змінах стосунків особистості з навколишнім середовищем їй доводиться змінювати «ідентичність», свої форми поведінки, що складає «кризу ідентичності». Базисну довіру Е. Еріксон розглядає «як наріжний камінь вітальної особистості» [32, с. 29].

Зауважимо, що почуття довіри не залежить від кількості їжі або проявів батьківської ніжності; радше воно пов'язане зі здатністю матері передавати своїй дитині почуття впізнаваності, сталості та тотожності переживань. Важливою є рівновага між потребою дитини отримувати і потребою матері давати. На думку Е. Еріксона, емоційний контакт між матір'ю та дитиною – це базисна психологічна модель, необхідна для розвитку особистості дитини [32, с. 45].

Представники психоаналітичного напрямку вважали, що у індивіда відсутнє таке психічне явище як довіра до себе, стверджуючи, що поведінка людини керується лише несвідомими інстинктами; на усвідомлення, а тим більше, щирий прояв яких культурні традиції накладають різні заборони.

По іншому розглядав це питання К. Юнг, вважаючи, що в несвідомому містяться всі знання людства, пізнаючи які індивід забезпечує існування системи «людина – світ». Несвідоме проявляє себе символічно через архетипи, довіряти яким, розуміти їх, виявляти в своєму житті вчений і закликає [26, с. 433].

В своїх пізніх роботах А. Адлер відзначав, що справжньою причиною неврозів є невміння бути відвертим з іншими людьми, щиро спілкуватися з

іншими, тобто недостатність довіри до інших, а вже як результат – і недостатність довіри до себе [1, с. 134].

Вчений Ф. Перлз найбільше значення в своїх дослідженнях приділяє поняттю зрілість, що прирівнюється в його поглядах до поняття відповідальності за себе. Якщо зрілість не настає, людина починає використовувати в своїй поведінці різні рольові позиції, які дозволяють їй маніпулювати іншими. Якраз в цьому місці й виникають проблеми довіри до себе та довіри до інших [4, с. 18].

Аналізуючи виділені поняття, Ф. Перлз приходять до висновку, що інтеграція цих перемінних складає базис взаємозв'язку між рівнем довіри до себе та рівень довіри до оточуючих, у яких людина шукає підтримки [4, с. 36]. Згідно з поглядами Ф. Перлза, якщо людина недостатньо довіряє собі, то, скоріш за все, вона знаходить підтримку в минулому чи в фантазіях майбутнього, що вказує на наявність внутрішніх проблем; адже гармонійна особистість опирається на себе, довіряє собі [4, с. 45].

Не зважаючи на численні наукові дослідження, довіра як цілісне, соціально-психологічне явище залишається досі невивченим. Зокрема, у психологічній науці тлумачення феномену довіри ведуться дослідниками у різних напрямках.

Так С. Джулард та П. Ласкау довіру трактують як явище, пов'язане з саморозкриттям особистості, Н. Луман – як генералізоване очікування того, що інша людина буде стримувати свою свободу, П. Штомпка – як спосіб протистояння складності соціуму (довіра – ризик), Е. Гідденс розглядає довіру як віру в надійність людини або системи; Ф. Фукуяма трактує її як моральний, культурний капітал спільноти, А. Селігмен аналізує її як істотний компонент стійких суспільних відносин, як функцію соціальної діяльності, яка реалізовується поза сферою системних рольових очікувань, П. Бурдьє її вбачає важливим аспектом політичного життя суспільства [13].

Прояв довіри знаходить свій вияв у взаємодії між людьми, в процесі спілкування, відтак, довіру можна досліджувати через міжособистісне спілкування. У наукових психологічних розвідках довіра розглядається в контексті таких соціально-психологічних проблем як: сприйняття і спілкування,

міжособистісних стосунків, соціально-психологічного нав'ювання, соціально-психологічних аспектів авторитету, значимих інших [14].

Варто звернути увагу на те, що дослідники висловлюють розрізні погляди не лише на зміст довіри, але й на те, до якого класу понять вона відноситься. У численних наукових дослідженнях довіра розглядається як очікування, установка, відчуття, відношення, стан процес соціального обміну та передачі інформації й інших значущих благ, особова й групова властивість [14].

Дослідником Н. Луманном, довіра тлумачиться як механізм, що сприяє скороченню ненадійності та ризику в складному життєвому світі [23].

Науковці Р. Левицькі, С. Сіткін, Г. Хоманс, Л. Хосмер вважають, що позитивні очікування є основною складовою багатьох підходів до розуміння сутності довіри. Л. Хосмер визначає довіру як оптимістичне очікування людини в ситуації спільної діяльності або обміну з метою полегшення міжособистісної взаємодії, що веде до взаємної вигоди [23].

Дослідниками довіра також розуміється як компетенція суб'єкта, його говорять культура. У певних умовах її можна розглядати як соціальну проблему, суспільний та груповий настрій, клімат, соціальну ситуацію. Таким чином немає єдності не лише в науковій думці, але у в буденних уявленнях про довіру.

Багато сучасних науковців розуміють довіру як складне, багатовимірне психологічне явище, яке включає емоційні та мотиваційні компоненти (П. Бромілей і Л. Камінгз, Р. Крамер, А. Вейгерт, Д. Мак-Алістер, Т. Тайлер П. Дегой) [23; 31; 33;].

Як зазначають Г. Файн і Л. Холіфілд, довіра включає також аспекти «культурних значень, емоційних реакцій і соціальних стосунків. Необхідно не лише усвідомлювати довіру, але і відчувати її» [23, с. 34].

Дослідники виокремлюють кількісні та змістовні характеристики довіри [25]. До кількісних відносять: міру або глибину, що відображає наскільки повною та беззастережною є довіра; повноту або парціальність, яка відображає довіру до однієї й тієї ж людини з різних сторін; динамічність, яка відображає

зміни довіри в процесі взаємодії. Щодо змістових характеристик довіри, то дослідники виокремлюють наступні: вибірковість, значимість і безпека [25].

Варто зауважити, що довіра виникає в умовах невизначеності, вразливості, відсутності, можливості контролю [29]. Нерідко довіра визначається, як стан відкритості. Однак і недовіра виникає тільки при наявності усіх перерахованих умов.

Важливим положенням для нашого дослідження являється твердження про те, що довіра не завжди приносить благо, а недовіра – зло. Надлишок довіри може у деяких випадках принести значну шкоду, а оптимальний рівень недовіри – істотну користь. Особливо слід звернути на цей аспект, враховуючи умови воєнного часу, коли в країні знаходиться значна кількість представників диверсійно-розвідувальних груп. Надлишок довіри у такому випадку може стати причиною смерті багатьох людей, призвести до руйнування інфраструктури та ін.

В той же час більшість дослідників визначають довіру, як позитивне або оптимістичне очікування відносно поведінки іншого, а недовіру як негативне очікування [7]. Найбільш близьким за змістом до дихотомії «очікування користі – очікування шкоди» є дихотомія «очікування добра – очікування зла». Невипадково найчастіше однією із основних ознак довіри філософи визначають моральну поведінку [7]. Так, Б. Рутковський довіру розуміє як моральне поняття, що виражається у відношенні однієї особистості до іншої, яке виходить із переконання в її добропорядності, чесності, правдивості, вірності, відповідальності [12]. З цього погляду протилежним довірі виступає недовіра, яка розуміється як стан, в якому щирість та чесність людини піддається сумніву [12].

В деяких наукових роботах запропоновано основи для диференціації змісту та походження феноменів довіри/недовіри [12]. Дослідники відмічають, що ці явища можуть співіснувати, недовіра є відношенням, що формує внутрішній світ людини: психічна незалежність досягається в результаті протидії залежності [12].

Вчений С. Максименко наголошує, що довіра як унікальна структура існує лише в русі, тому міжособистісну довіру слід розглядати як динамічну характеристику відносин між людьми [15]. При цьому, вчений уточнює, що міжособистісна довіра – це взаємодія між індивідами, тож правомірно виділити, спираючись на традиції вітчизняної психології, такі її компоненти, як когнітивний, конативний і афективний [15].

Таким чином, структуру довіри, як комплексного психологічного явища, більшість українських та зарубіжних вчених представляють її в трьохкомпонентній моделі, яка має поведінкову, когнітивну та афективну складові, пов'язуючи її з такими проблемами: поведінка довіри завжди супроводжується певним ризиком того, що дії іншої людини будуть невігідні тому, хто довіряє; хоча, той, хто довіряє, сподівається на співпрацю або підтримку. Раціональна складова довіри потребує спонукань до співпраці, а також суб'єкт довіри повинен бути достатньо поінформованим про наміри іншої людини (О. Кожем'якіна, Б. Лано, Т. Супрунець) [7; 24; 33].

Проаналізувавши роботи науковців щодо компонентної структури довіри, можемо виділити три її компоненти: когнітивний, конативний та афективний.

Когнітивний компоненти довіри розкриває пізнавальні стани, у межах яких формуються такі соціокультурні феномени:

- накопичення знань, інформації, фактів, для цього стану є характерною переважно несвідома довіра;
- систематизація знань, тобто логічні судження, умовиводи, які розкривають процес свідомого осмислення довіри;
- стійка система знань щодо довіри та особливостей довірчих відносин [24].

Конативний компонент завжди супроводжується певним ризиком того, що дії іншої людини будуть невігідні тому, хто довіряє; хоча, той, хто довіряє, сподівається на співпрацю або підтримку. З урахуванням диференціації конативного компонента довіри розрізняють однобічну довіру (*one-side trust*) та взаємну довіру (*reciprocal trust*). Однобічна довіра орієнтована на конкретного індивіда та виникає в певній ситуації взаємодії. Її формування не потребує

одночасної надійності обох учасників взаємодії: одна сторона повинна надати довіру, інша – продемонструвати свою надійність [24].

Афективний компонент включає в себе базову довіру до світу та до себе. Зокрема, Б. Лано особливу увагу приділяє афективному компоненту довіри, що включає в себе ставлення до партнера та почуття пов'язаності з ним цілями, цінностями чи нормами [33].

Оціночно-емотивна складова мисленнєвої компоненти довіри чи недовіри включає в себе емоції, почуття, настрої та оцінки суб'єктів довірчих відносин стосовно один одного, а також результатів їхньої взаємодії, що дозволяє продемонструвати перехід від емоцій, які впливають на формування довіри, до почуттів та настроїв, як більш стійких та осмислених форм виразу довіри [12].

Таким чином, властивість особистості недовіряти, поряд із властивістю довіряти, онтогенетично та філогенетично є однією із найдавніших утворень. Аналіз походження довіри та недовіри підводить нас до розгляду функцій, які виконують ці явища в житті людини.

1.2. Функції прояву довіри в умовах воєнного часу

Як ми вже вище зазначали, довіра та недовіра регулюють відносини людини з оточуючим світом, інтегрують її досвід взаємодії з ним, орієнтують в системі відношень, зберігають та відтворюють соціально-психологічний простір людини, сприяють її особистісному розвитку.

Одночасно, виділяють функції, специфічні для довіри та недовіри. Завдяки довірі людина вступає у взаємодію із світом, пізнає та перетворює його та себе. Недовіра сприяє збереженню та відособленню суб'єкта та його соціально-психологічного простору, в цьому у проявляється захисна функція.

Таким чином, однією із особливостей, здатних розвести довіру і недовіру, є орієнтація на обмін та взаємодію – орієнтація на збереження та відособлення. Як довіра, так і недовіра виникають в ситуації невизначеності, відвертості, вразливості людини за неможливості контролю.

Дослідники виділяють основні характеристики, на основі яких розрізняються довіра та недовіра. Зроблено припущення про особливості походження та формування довіри і недовіри в онтогенезі. Науковцями висунута гіпотеза про формування в ранньому дитинстві поряд з базисною довірою, базисної недовіри, які перебувають в тісному зв'язку. Динамічний баланс цих відношень до світу, що виконують різні функції, є основою формування автономності дитини [16].

Для довіри найбільш значимими критеріями є: сила, активність, приязнь, надійність, оптимізм, сміливість, моральність, відвертість, ввічливість, загальне сприйняття світу, розум, винахідливість, незалежність, організованість, близькість інтересів та життєвих цілей [12].

Найбільш значущими критеріями недовіри виступають: ненадійність, агресивність, аморальність, ненадійність, балакучість, приналежність до ворожої соціальної групи, конкурентність, конфліктність, неввічливість, скритність, дурість [23]. Незалежно від природи та змісту більшість позитивних характеристик найбільш значущими є для довіри близькій людині, а негативні характеристики – для недовіри незнайомій людині. У цьому виявляються особливості функцій довіри в різних системах міжособистісних та міжгрупових відносин, зокрема, функція збереження та відтворення соціально-психологічного простору особистості [23].

Незалежно від того, в якій сфері життєдіяльності людини виявлятиметься довіра, вона матиме схожі в гранично узагальненому вигляді умови виникнення, закономірності функціонування і формально-динамічні характеристики прояву [24]. Проте через особливості взаємодії між людьми характеристики досліджуваного нами феномену не просто подвоюються, а, взаємодіючи, породжують й інші явища, наповнюючись новим змістом, утворюючи багато

інших міжособистісних феноменів, для яких довіра виступає фоною умовою [24].

Так, на думку О. Кожем'якіної, довіра тісно співіснує з поняттям толерантності, (з лат. *tolerantia* – терпимість), терпиме ставлення до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними. Толерантність також відображає здатність прийняти різноманітність життя, розуміння неостаточності та відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших інтерпретацій і способів їх реалізації. Толерантність – це «здатність людини вступати з іншою людиною в плідну комунікацію на основі поваги до її своєрідності та свободи» [8, с.23].

Досить цікаве трактування толерантності пропонує В. Зінченко, надаючи толерантності здатності «позначати дієвість і гарантії свободи інших, точніше повагу до іншого світогляду і способів поведінки», вважаючи, що її сильна форма як вільне визнання іншого, його іншості «в кінцевому підсумку ґрунтується на гідності й свободі кожної людської особистості» [4, с. 78]. Зазвичай толерантність є однією з головних ланок впливу на формування довірливих стосунків між людьми.

Як стверджує В. Зінченко, толерантна людина «прагне до співіснування на основі рівноправ'я та взаєморозуміння, використовуючи здатність увійти в положення іншого, здатність серйозно сприйняти його й відкритися йому, досягнути й змінити себе завдяки новим ситуаціям і новій інформації» [4, с. 79]. Вчений розуміє появу відносин довіри як результат толерантності.

Отже, толерантні відносин взаємодії, розвиток позитивного діалогу, налаштованість на прийняття «іншого» з його власними поглядами, відкритість у стосунках, правильне розуміння світоглядної позиції «іншого» є незамінними критеріями побудови гармонійних міжособистісних стосунків.

Соціальну толерантність, як якість особистості, вчені трактують як терпимість до іншого світогляду, поведінки, способу життя, звичаїв, віросповідань та національності. Вона виявляється у прийнятті, правильному розумінні та повазі інших культур, способів прояву людської індивідуальності

[12]. Однак, поняття «толерантності» не зводиться до індиферентності, конформізму, обмеження власних інтересів. Толерантність передбачає готовність особистості прийняти інших такими, які вони є, та взаємодіяти з ними на основі злагоди [12].

Вище означене створює умови для виникнення довіри, що передбачає відкриття людини «іншому», формування установки на те, що об'єкт довіри буде відповідати певним очікуванням, реалізує дії належної якості, результативності та передбачуваності, взаємності й відповідальності. Довіра є основою моральних принципів взаємодії, базовою сутністю відчуття онтологічної безпеки. Особливо наголошуємо на цьому аспекті, враховуючи умови воєнного часу в нашій країні.

Однак, не слід, на нашу думку, ототожнювати поняття «толерантності» та «довіри», хоча в літературі можна зустріти визначення толерантності як відкритості, довірливості, прийняття іншої людини, довіри до неї. Зазвичай ці поняття мають деякі спільні риси: налаштованість на встановлення позитивного діалогу; обидва вони є соціальними детермінантами комунікації та взаємодії, необхідними умовами побудови стосунків на основі взаєморозуміння та співпраці.

Довіра створює передумови для формування толерантності через забезпечення виконання таких функцій, як комунікативна, оцінювальна, інтерактивна, релаксуюча, когнітивна, емпатійно-перцептивна [12].

На думку науковців найважливішою функцією довіри є обмін значимими думками та почуттями на основі віри і довіри до партнера [12].

Ключовими функціями довіри вчений вважає функцію психологічного розвантаження, функцію зворотного зв'язку в процесі самопізнання та функцію психологічного зближення та поглиблення міжособистісних відносин [12]. Головну соціально-психологічною функцією довіри вчені вбачають і в комунікативності особистості, обґрунтовуючи, що, комунікативні процеси взаємодії людей не можуть відбуватись без довіри, адже саме довірливе спілкування є основою шляхів зближення людини з людиною [13].

Вивчаючи соціально-психологічні функції довіри, вчені виокремлюють в основному ті, що стосуються процесу міжособистісного довірливого спілкування та зводяться до інформаційної функції [13].

Важливою функцією довіри є адаптаційна, що пов'язує у єдине довіру до світу та довіру до себе. Обґрунтовуючи необхідність їх обов'язкової відповідності, вчені доводять, що перевага довіри до себе є показником слабкої адаптивності [13].

В соціально-психологічних розвідках проблема функцій довіри розглядалась, перш за все, у зв'язку з вивченням соціально-психологічного навіювання, а також, як умова виникнення дружби. Досліджуючи міжособистісні прояви довіри та її функції, М. Обозов, А. Хараш та ін. відзначають, що довіра посідає значне місце саме у формуванні міжособистісних відносин, та наголошують на формуючій функції довіри [2].

Проблему суб'єктності та суб'єктивності в психіці й поведінці людини, а також проблему впливу цих психологічних особливостей на функції довіри досліджували Є. Абульханова-Славська, Б.Братусь, Ф. Василюк, В. Зінченко, В. Петренко [6].

Зокрема, В. Зінченко, вважає, що довіра може виконувати багато функцій, серед яких особливо виокремлює функцію саморозвитку [6]. Думку про те, що довіра виконує функцію самовиховання обстоює Ф. Василюк, який вважає самовиховання шляхом до пізнання свого внутрішнього світу, а також до його вдосконалення, наполягаючи на тісному зв'язку між самовихованням і довірою до себе [6].

Представники теорій обміну (Г. Хоманс, А. Голднер, М. Уорсі, Г. Хан, К. Джифін, О. Тейлор) зводять головну функцію довіри до функції обміну інформацією [4].

У своїх наукових працях З. Ратайчак виокремлює дві соціально-психологічні функції довіри: функцію імпульсу до соціального контакту з іншими людьми та функцію взаємо вдосконалення та взаємо розвитку людини [27]. Людина не може жити без довіри, позаяк без неї вона втрачає зв'язок зі

світом, що загрожує їй негативними наслідками, довіра виступає «стрижневим елементом соціального і психологічного благополуччя індивіда і суспільства» [27].

Дослідниця Т. Стеценко найголовнішою функцією довіри вважає обмін значущими думками і почуттями на основі довіри до партнера. Вчена визначає три ключові функції довіри:

- функцію психологічного розвантаження;
- функцію зворотного зв'язку в процесі самопізнання;
- функцію психологічного зближення і поглиблення взаємних відносин [23].

Таким чином, на основі теоретичного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень феномена довіри та його особливостей можемо уобразити її групу соціально-психологічних функцій:

- довіра, будучи соціально-психологічним явищем, є умовою цілісної взаємодії людини зі світом, самостійним видом настановлення-ставлення, сутність якого полягає в наявності у людини в кожний момент життя відповідної міри довіри, адресованої собі та світові;

- соціальні функції довіри полягають у здатності допомогти особистості зробити висновок відповідно до ситуаційної значимості об'єкта довіри та оцінити цей об'єкт як безпечний для себе, що особливо важливо в умовах війни.

- адаптаційна функція довіри полягає в тому, що особистість завжди намагається співвідносити себе зі світом, тому при порушенні такого співвідношення вона завжди робить вибір: або збільшити міру прояви довіри до світу, або збільшити міру прояву довіри до себе, чим і визначається стратегія її поведінки [29].

Співвідношення рівня довіри до себе і рівня довіри до світу виступає основою вже засвоєних раніше форм поведінки і діяльності. Відповідно, збільшення рівня прояву довіри до світу є основою адаптивних форм поведінки. У таких особистостей процес адаптації відбуватиметься швидше та ефективніше, ніж у тих, у кого збільшився рівень довіри до себе. Саме останнім буде складніше пережити процес адаптації, який може затягнутися та відбуватися з

ускладненнями [24]. Зазначимо, що врахування цього психологічного аспекту є вкрай важливим для людини, яка перебуває в обставинах військового стану.

- комунікативна функція довіри, позаяк кожному актові людського спілкування завжди притаманна відповідна міра довіри, без якої спілкування буде лише трансляванням інформації; довіра є також основною умовою формування позитивних міжособистісних відносин. Процес комунікації вимагає активного пошуку осіб, яким можна довіритись. В ході комунікації людина починає звикати до певного кола осіб, з якими спілкується, в результаті чого розпочинає працювати адаптаційна функція довіри, яка, допомагає людині пристосуватися до оточення.

- розвиваюча функція довіри особистості до себе проявляється в здатності людини «виходити за межі себе», не вступаючи з собою у конфлікт. Ця гарантуючи відносну стійкість, цілісність, є умовою розвитку особистості [14].

- функція пізнання та самовдосконалення особистості, яка однією з головних соціально-психологічних функцій довіри. Її сутність полягає у явищі довіри до себе як рефлексивному суб'єктивному утворенні, самопідтримці, самоповазі, самоприйнятті, самокерівництві, інтернальності у сфері досягнень. Ці показники впливають на самоспостереження і самовдосконалення слабких особистісних рис. Саме функція пізнання та самовдосконалення дозволяє особистості поглянути на себе з іншого боку та повірити у власні сили, в саму себе, що є дуже важливим, позаяк тільки тоді, коли людина впевнена в собі, вона може добитися позитивного результату [14].

Сьогодні, в умовах воєнного часу, ця функція особливо є значущою, особливо, коли частина населення нашої країни втрачає віру у власні сили. Саме самопідтримка, самоповага, самоприйняття, самокерівництво, віра у власні сили є тими ресурсами, що допоможуть вистояти особистості у важких обставинах війни.

Війна проходить не лише по лінії фронту, але й всередині кожного з нас: якщо на лінії фронту вона фізична, то поза ним – психологічна.

Особливо відчуваються часті зміни настрою під час війни, що негативно впливають на психіку людей. Коли відбувається щось жахливе та неочікуване, більшість людей спочатку відчують шок, та діють автоматично, за програмою виживання. Розум спочатку намагається перебирати варіанти майбутнього, щоб якось підготуватися до нього та не може цього зробити. Планування часто обмежене до декількох годин.

Потім вертаються базові емоції, та після шоку можуть прийти, наприклад, відчай, жах, заперечення і т. д. Українці масово відчували сильну ейфорію від того, що армія вистояла перші години та дні війни, що свідчить про силу нашого психічного ресурсу. В населення зросла довіра до ЗСУ з небаченою швидкістю.

Однак ейфорія не може тривати весь час, наша психіка має певний запас ресурсу, тому, коливання настрою є нормою (див. рис. 1.1.). Адже найстрашніше – не знати, що з людиною коїться та думати, що почуття страху та тривоги буде тепер назавжди. Навіть, якщо йде вичерпування фізичних й психічних сил та захоплює відчай і страх, це нормально. Кожна людина повинна віднайти свої внутрішні ресурси для відновлення. Довіра є тим ресурсом, який дозволяє відновити втрачені сили.

Рис. 1.1. Коливання настрою в умовах воєнного часу [13].

Саме довіра дає людині можливість пізнавати і змінювати світ та є умовою розвитку, зміни та перевтілення людини, саме вона дозволяє людині ризикувати та випробовувати себе та свої можливості [13]. Саме соціально-психологічні функції довіри є засобом гармонізації відносин людини зі світом та з самою собою. Крім того, чим вищим є рівень довіри населення країни до влади, тим більшою є частка тих, хто вважають, що події розвиваються в правильному напрямі в країні [17].

Слід зазначити, що результати соціологічного опитування дорослого населення методом face-to-face служби Центру Разумкова (за підтримки Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні) з 22 вересня по 1 жовтня 2022 року проведеного у областях України (на територіях, на яких не ведуться бойові дії) [19] вказують на те, що перед початком російської агресії в Україні переважали критичні оцінки того, як розвивається країна (більшість (65,5%) респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі, натомість правильним розвиток подій назвали лише 20% опитаних). Після широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну частка тих, хто вважає, що події розвиваються у правильному напрямі, істотно зросла порівняно з «довоєнними» показниками. За даними опитування (вересень-жовтень) 2022р., 51% респондентів вважали, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, і лише 28% — що в неправильному [19].

Таким чином, чим вищим є рівень довіри до влади (наприклад, до Президента країни) тим більшою є частка тих, хто вважає, що події розвиваються в правильному напрямі (їх частка зростає від 30% серед тих, хто зовсім не довіряє Президенту, 64% серед тих, хто йому повністю довіряє) [19].

Пошук конкретних засобів і методів навчання і розвитку оптимального співвідношення довіри до себе і довіри до світу (до влади) є важливим соціальним і практичним завданням.

Вище означене дозволяє констатувати, що довіра є соціально-психологічним явищем, яке може бути представлене як одна з умов соціалізації

особистості, позаяк довіра є умовою цілісної взаємодії людини зі світом, виконує функцію поєднання людини зі світом в єдину систему; допомагає злиттю у сприйнятті людиною минулого, сьогодення і майбуття в цілісний акт, створюючи ефект цілісності буття людства; за допомогою довіри встановлюється міра співвідношення своєї поведінки, прийнятого рішення, поставлених завдань як світові, так і самому собі. Поряд з тим, довіра є одним з потужних особистісних ресурсів людини, який дозволяє їй нормально функціонувати в екстремальних ситуаціях.

Загалом, феномен прояву довіри та його функції належать до «категорії підвищеної складності», позаяк є «найтоншими психологічними явищами», що свідчить, насамперед, про надзвичайну складність дослідження через високу динамічність та багатofакторну залежність [14].

Отже, аналіз наукових праць, присвячених вивченню феномену довіри, показує, що останнім часом місцю та ролі довіри у вітчизняній і зарубіжній психології надається велике значення.

В контексті досліджуваної нами проблематики, слід зазначити, що високорозвинені соціально-психологічні функції довіри між членами соціальної групи завжди мають важливі наслідки для життєдіяльності та функціонування; в цих умовах виникає: відкритий обмін поглядами і думками з суттєвих питань; коректнішою є постановка цілей і завдань; вищою стає мотиваційна діяльність; позитивно налаштована самооцінка і впевненість у собі; високо розвинений рівень соціальної взаємодопомоги (матеріальної, психологічної, духовної).

Тому розвиток соціально-психологічних функцій довіри особистості в умовах воєнного часу є однією фундаментальних проблем, яка потребує ефективного вирішення.

1.3. Особливості проявів довіри та психосоціального розвитку особистості у юнацькому віці

Юнацький вік є найбільш сензитивним для соціального розвитку особистості, вдосконалення соціально цінних якостей: соціальної толерантності, довіри до людей, схильності до злагоди, соціальної відповідальності, соціально-особистісної прихильності нормам групи.

Психосоціальний розвиток особистості у юнацькому віці – це процес, що включає, з одного боку, засвоєння існуючих форм соціального буття, формування юнаків та юнок як представників спільноти, а з другого, – формування та вдосконалення соціально цінних якостей, що дозволяють молодим людям орієнтуватися у різних життєвих ситуаціях та досягнути ефективної самореалізації. Включення соціально-цінних якостей (соціальна відповідальність, соціальна толерантність, довіра до людей) в структуру психосоціального розвитку дозволяє повніше осмислити мотивацію соціальної поведінки та в цілому виявити умови психосоціального розвитку особистості, спрямовані на гармонізацію як її відносин з іншими, так і з собою [28].

Становлення довіри до себе, вибудовування довірливих відносин з соціальними іншими є для юнацького віку важливим та характерним психічним утворенням. Саме в цьому віці відбувається формування не тільки соціальних установок на основі власних особистісних утворень, але встановлення міри довіри як міжособистісної, соціальної, і що важливо, міри довіри до різних владних інститутів [29].

Встановлено, що в юнацькому віці довіра до себе залежить від ступеню вираженості самоприйняття, самоцінності і самоприхильності. Вчені визначають рівні розвитку довіри до себе у студентів юнацького віку, які виражені у високому узгодженому рівні довіри до себе, середньому неузгодженому рівні довіри до себе і низькому дезінтегрованому рівні довіри до себе [26]. Доведено закономірність, яка полягає в тому, що чим вищим є рівень самоприйняття, самоцінності і самоприхильності у студентів юнацького віку, тим більш

злагодженим є рівень довіри до себе [25]. Також визначено, що домінування середнього неузгодженого та низького дезінтегрованого рівнів призводить до негативної трансформації довіри до себе і може спричинити вікову кризу [25].

Предметом дослідження Є. Крищенко є довіра до себе як умова становлення суб'єктності на етапі переходу зі школи до вузу. Етап закінчення школи і вступу до вузу, на її думку, пов'язаний зі зміною соціальної ситуації розвитку, яка сприяє становленню позиції дорослості та виникнення справжньої суб'єктності. Зміна самоствавлення у студентів-першокурсників пов'язана зі зміною ціннісного ставлення до себе, яке виражається в збільшенні міри довіри до себе, що є визначальним у становленні справжньої суб'єктності [29].

Вивчаючи особливості довіри до себе й до інших у студентів дослідники виявили, що в професійному становленні осіб юнацького віку, які отримують комунікативні професії, формування довіри до себе й до інших забезпечує стійкість психологічної структури професійної діяльності особистості [29]. У процесі дослідження вченими було з'ясовано, що довіра до себе та до інших у студентів виступає механізмом, який визначає успішність особистісного та професійного розвитку, а також сприяє збереженню цілісності особистості та гармонії у взаєминах особистості з самою собою, виступаючи при цьому істотним регулятором міжособистісних взаємин [29].

У своєму дослідженні І. Антоненко зазначає, що основною функцією довіри є забезпечення спільної ефективної діяльності. З одного боку, рівень довіри вказує на можливість діяльності взагалі, а з іншого боку, якщо рівень довіри достатній, це забезпечує саму діяльність [25].

В юнацькому віці людина ще погано знає саму себе, часто приймає бажане за дійсне, часто не довіряє своєму внутрішньому голосу, своїм справжнім бажанням, зазначає Н. Шевченко [29].

Необхідним чинником для того, щоб індивід в юнацькому віці визначився, до чого він ставиться з більшою долею довіри – до світу чи до самого себе як носія активної позиції, протиставляючись світу та його умовам, є самопізнання, яке сприяє вибору оптимальної для кожної особистості стратегії життя [29].

Довіра в юнацькому віці виступає тим засобом, який допомагає особистості розібратися в собі, прийняти себе такою, якою вона є; краще зрозуміти інших людей для налагодження здорових, теплих стосунків; все це допомагає, в свою чергу, особистісному зростанню [29].

У процесі навчання у вищому навчальному закладі у студентів поступово формується стратегія майбутньої професійної діяльності, образ свого професійного майбутнього, психологічним виразом якого є уявлення не тільки про конкретні деталі професійної діяльності, а й про професійну кар'єру загалом. Важливим етапом професійного становлення студентів як майбутніх фахівців є розвиток необхідних професійно значущих якостей [18].

У цьому сенсі умовою успішної кар'єри і динамічного розвитку особистості є вміння орієнтуватися в мінливій обстановці, переборювати раптові труднощі, виконувати непередбачувані завдання, ухвалювати нестандартні рішення [18].

Однією з умов розвитку і саморозвитку особистості в юнацькому віці є психологічна діагностика і самодіагностика, які виконують роль зворотного зв'язку в процесі розвитку особистості. Це дає можливість юнакам та юнкам перевірити ефективність соціальної взаємодії з урахуванням власних ресурсів та визначити завдання особистісного та професійного розвитку, способи їх вирішення. Визначення особливостей проявів довіри та соціальної толерантності як складових психосоціального розвитку особистості у юнацькому віці є однією з психологічних умов вдосконалення особистих якостей та гармонізації особистісного зростання загалом.

В юнацькому віці довіра до себе залежить від ступеню вираженості самоприйняття, самоцінності та самоприхильності [29].

Включення соціально-цінних якостей (соціальна відповідальність, соціальна толерантність, довіра до людей) в структуру психосоціального розвитку дозволяє повніше осмислити мотивацію соціальної поведінки та в цілому виявити умови психосоціального розвитку особистості, спрямовані на гармонізацію як її відносин з іншими, так і з собою [29].

Визначення особливостей проявів довіри та соціальної толерантності як складових психосоціального розвитку особистості у юнацькому віці є однією з психологічних умов вдосконалення особистості.

Висновки до першого розділу

Аналіз наукових праць, присвячених вивченню феномену довіри, показує, що останніми роками проблемі довіри у психології надається велике значення, хоча й до сьогодні, довіра не представлена як самостійний соціально-психологічний феномен у вітчизняній психології.

Довіра передбачає віру в іншого, здатність вірити йому, яка ґрунтована на вірі в себе, довірі до себе. У інтерсуб'єктних комунікаціях довіра стимулює процес саморозкриття як фундаментальну потребу розвитку особистості.

Довіра – це здатність і готовність прощати, виправдовувати, жаліти, не допускати зневаги, терпіти і приймати один одного, відкриватися іншому, а ще не лукавити, чинити пристойно стосовно іншого. Серед особистих якостей довіра – це доброзичливість, такт, щирість у взаєминах, поступливість, повага до людини. Довіра як форма віри характеризує суб'єкт-об'єктні стосунки, стосунки безумовної готовності й відкритості до обміну в процесі взаємодії.

В структурі довіри, як комплексного психологічного явища, на думку більшості вчених включені поведінковий, когнітивний та афективний компоненти.

Довіра тісно переплетена з поняттям толерантності, терпимим ставленням до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними. Толерантність також відображає здатність прийняти різноманітність життя, розуміння неостаточності та відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших інтерпретацій і способів їх реалізації.

На основі теоретичного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень феномена довіри та його особливостей нами виражено групу її соціально-психологічних функцій:

- довіра є умовою цілісної взаємодії людини зі світом;

- соціальні функції довіри полягають у здатності допомогти особистості зробити висновок відповідно до ситуаційної значимості об'єкта довіри та оцінити цей об'єкт як безпечний для себе, що особливо важливо в умовах війни.

- адаптаційна функція довіри. Співвідношення рівня довіри до себе і рівня довіри до світу виступає основою вже засвоєних раніше форм поведінки і діяльності. Відповідно, збільшення рівня прояву довіри до світу є основою адаптивних форм поведінки. Довіра є тим ресурсом, який дозволяє відновити втрачені сили, виконуючи адаптаційну функцію, що є особливо важливим в умовах воєнного часу.

- комунікативна функція довіри;

- розвиваюча функція довіри особистості;

- функція пізнання та самовдосконалення особистості. Саме функція пізнання та самовдосконалення дозволяє особистості поглянути на себе з іншого боку та повірити у власні сили, в саму себе. Сьогодні, в умовах воєнного часу, ця функція особливо є значущою. Саме самопідтримка, самоповага, самоприйняття, самокерівництво, віра у власні сили є тими ресурсами, що допоможуть вистояти особистості у важких обставинах війни.

Юнацький вік є найбільш сензитивним для соціального розвитку особистості, вдосконалення соціально цінних якостей: соціальної толерантності, довіри до людей, схильності до злагоди, соціальної відповідальності, соціально-особистісної прихильності нормам групи.

Визначення особливостей проявів довіри та соціальної толерантності як складових психосоціального розвитку особистості у юнацькому віці є однією з психологічних умов вдосконалення особистих якостей та гармонізації особистісного зростання загалом.

Пошук конкретних засобів і методів навчання та розвитку оптимального співвідношення довіри до себе і довіри до світу є важливим соціальним і практичним завданням.

Розділ 2. Емпіричне дослідження особливостей прояву довіри у юнацькому віці

2. 1. Опис методик та процедури емпіричного дослідження

У дослідженні прийняли участь студенти 1 та 2 курсів університету «Львівська політехніка», спеціальностей «Психологія» та «Правознавство» загальною чисельністю 67 особи віком від 17 до 19 років. З них 29 хлопців (33,7%) та 38 дівчат (66,3%). Вибірка, що вивчалася, включала студентів двох курсів навчання з яких 36,4% опитаних першокурсників та 41,1% другокурсників.

Нами було використано *опитувальник (П. Левицьки, Б. Банкера, М. Стівенсона)*, що складається з 50 тверджень [29].

Респондентам було запропоновано по черзі дві інструкції. Спершу потрібно було вибрати із кола свого спілкування людину, якій респондент найбільше довіряє. Використовуючи твердження, треба було оцінити ставлення до такої людини. Оцінювання проводилося за 5-бальною шкалою, де значення шкали означали наступне:

- 1 - твердження абсолютно не відповідає Вашим взаєминам із цією людиною;
- 2 - твердження відповідає Вашим взаєминам малою мірою;
- 3 – зміст твердження іноді відповідає Вашим відносинам, а іноді ні;
- 4 - твердження відповідає Вашим відносинам великою мірою;
- 5 – твердження повністю відповідає Вашому відношенню з цією людиною.

Власні оцінки респонденти повинні були занести до пропонованого протоколу поруч із номером твердження.

Наступна інструкція полягала в тому, що потрібно було уявити людину, якій респондент повністю не довіряє та оцінити стосунки з цією людиною також за п'ятибальною шкалою, використовуючи ті ж самі 50 тверджень.

Власні оцінки респонденти записували у другій колонці. Перших 18 тверджень відносяться до показника довіри з розрахунку та недовіру щодо розрахунку. Довіра, що базується на розрахунку (ДОР), виникає через

необхідність збереження міжособистісних відносин або у зв'язку з можливостями отримання особистої вигоди.

Другі 13 тверджень опитувальника відносяться до довіри за знанням та недовірою за знанням. Довіра, яка базується на знанні (ДЗЗ) передбачає, що довірливе ставлення формується на основі досить повної інформації про партнера і особистість може досить легко зрозуміти та спрогнозувати поведінку іншої людини.

Останні 19 тверджень відносяться до довіри-недовіри за тотожністю. Довіра, заснована на тотожності (ДЗТ), виникає у результаті прийняття іншої людини подібної собі, тобто, внаслідок ідентифікації з нею. У цьому випадку особистість прогнозує вчинки іншої людини, ставлячи себе на її місце, ототожнюючи себе з нею.

Подальша робота з методикою полягала; у підсумку виставлених балів за кожним типом довіри за 1 і 2 інструкцією та у підрахунку середнього арифметичного значення (М) виразності кожного типу довіри, методом розподілу суми балів типу довіри на кількість тверджень, відведених певному типу. Таким чином, ми виявили переважаючі типи довіри за 1 та 2 інструкцією, характерні для кожного респондента.

Дослідження соціальної толерантності студентів здійснювалося за допомогою методики «Диференціал психосоціального розвитку» В. Ільїна (шкала довіра-недовіра) та опитувальника для вимірювання толерантності В. Магуна, М. Жамкочьяна, М. Магури [29]. У підборі запитань для тесту автори спиралися на загальні теоретичні уявлення про толерантність та на наявний в західній соціальній психології досвід вимірювання означеної характеристики. Усі запитання методики спрямовані на виявлення різних установок, однак опитувальник вимірює, перш за все, толерантність вербальної поведінки людей. Слід зазначити, що опитувальник може бути застосована до вивчення представників різних вікових категорій.

До складу опитувальника увійшли твердження, які спрямовані на виявлення різних видів толерантності: до представників інших націй, вихідцям з

інших місць, представникам інших культур; до інших поглядів, в тому числі поглядів і думок меншості; відступів від загальноприйнятих норм, правил і стереотипів; до якої складності і невизначеності навколишнього світу. Тому вимірювання рівня толерантності, на нашу думку більш повно розкриває психологічні аспекти довіри особистості в умовах воєнного часу в нашій країні, адже безумовно російська агресія вплинула на рівень толерантності особливо представників російської нації.

Отже, підібраний нами психодіагностичний інструментарій, на нашу думку, цілісно дозволяє вивчити особливості прояву довіри у юнацькому віці в умовах воєнного часу.

Статистична обробка даних здійснювалась із використанням комп'ютерної програми SPSS.

2.2. Аналіз результатів емпіричного дослідження особливостей проявів довіри у юнацькому віці

Дослідження рівня довіри до людей, ми здійснювалося за допомогою методики «Диференціал психосоціального розвитку» В. Ільїна (шкала довіра-недовіра) і методики міжособистісної довіри, запропонованої П. Левицькі, Б.Банкер і М.Стівенсон.

Психологічний портрет особистості, що довіряє людям: незалежна у судженнях, самодостатня, емоційно стабільна, практична і реалістична, не використовує довіру як засіб впливу на людей, має високий рівень емпатії, добре розвинений партнерський стиль спілкування, високий рівень розвитку комунікабельності, авторитарність у спілкуванні відсутня, у поведінці немає агресивності, відчуженості, не відчуває самотності.

Психологічний портрет особистості, що не довіряє людям: підозріла, агресивна, авторитарна, непоступлива, закрита, сором'язлива, закрита, не схильна до партнерського стилю спілкування.

Результати дослідження показали, що для більшості юнаків та юнок притаманним є високий (57,8%) і середній (38,6%) рівень показників проявів довіри. Низькі показники довіри виявилися у незначній кількості респондентів (лише 3,6%). Результати представлено на рис. 2.1.

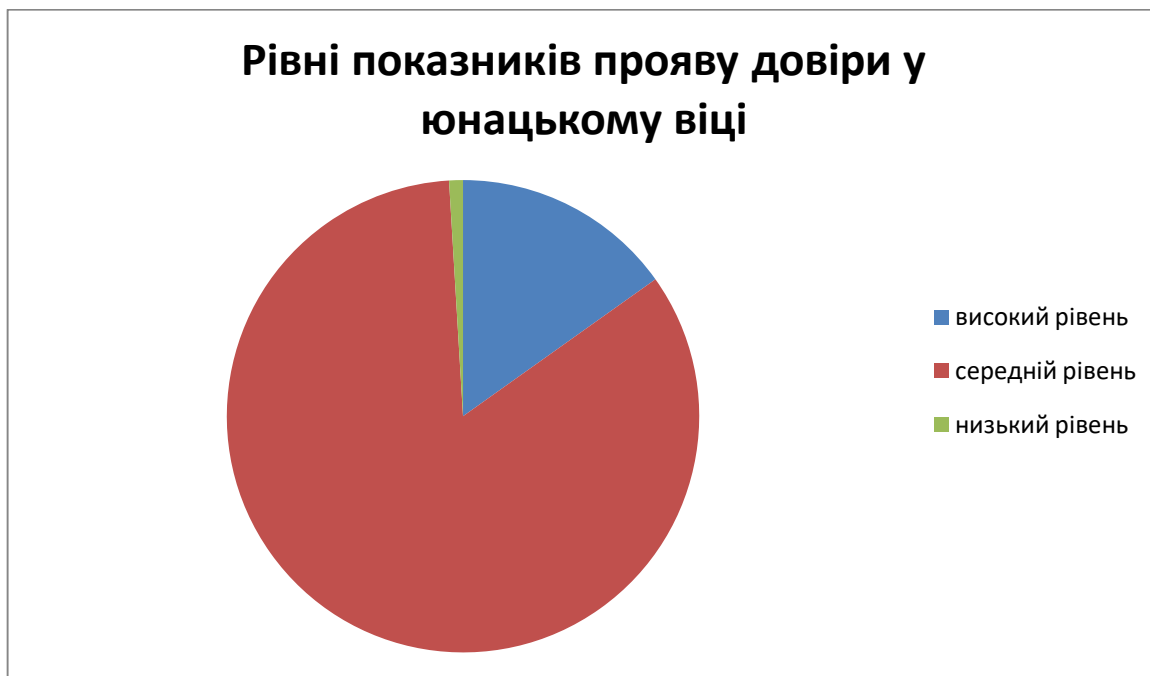

Рис. 2.1. Рівні показників прояву довіри у юнацькому віці

Слід зауважити, що в умовах небезпеки, (що особливо є значущим в умовах воєнного часу сьогодні) на думку дослідників К. Паркса і Л. Халберта рівень довіри зростає у людей з частою та рідкісною готовністю довіритися іншій людині. У таких ситуаціях небезпеки виразніше проявляється колективна згуртованість особистості, високий рівень співробітництва, спільне прийняття рішень. Коли елемент небезпеки відсутній, то довіра у цих людей починає варіюватися, змінюватися.

Досліджувані нами респонденти виявили тенденцію до прояву всіх трьох психологічних типів довіри у процесі міжособистісної взаємодії. Найпоширенішим серед юнаків та юнок є тип довіри людям, заснований на знанні, який виступає провідним для 83,9% респондентів, тобто міжособистісні

контакти є досить частими, що призводить до знання про особливості характеру одне одного, звички, бажання, студенти знають, чи варто довіряти іншим.

Другим за частотою зустрічальності є тип довіри, який заснований на тотожності та виступає пріоритетним для 78,5% опитаних нами студентів. Це, на нашу думку може свідчити про те, що довірливі відносини виникають, тому що люди сприймають одне одного схожими, відтак, легко настає взаєморозуміння, існує повна впевненість та ідентифікація одне з одним.

Менш поширеним є тип довіри, який заснований на розрахунку, та переважає серед 69% респондентів. У таких студентів довірливі відносини необхідні для вилучення користі, оскільки суб'єкт є, наприклад, авторитетною особистістю, від якої залежить кар'єра та ін.

Найбільш поширеним серед респондентів виявився тип недовіри, який заснований на знанні (21,9%), тобто студенти виявляють недовіру до людини, на підставі минулого досвіду спілкування з нею.

Другим за частотою зустрічальності є тип недовіри, заснований на розрахунку (3,7%) та останнім є тип недовіри, який заснований на тотожності (2,6%).

Середні значення показників у вираженості типів довіри та недовіри до людей у студентів представлено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1. Показники проявів типів довіри та недовіри до людей у юнацькому віці

Типи довіри та недовіри до людей	Юнацький вік (М)
Довіра до людей	5,07
Довіра за розрахунком	4,11
Довіра за знаннями	4,35
Довіра по тотожності	3,94
Недовіра за розрахунком	2,49
Недовіра за знаннями	2,98
Недовіра по тотожності	2,04

Зафіксовані нами показники вираженої довіри до людей у значної частини студентів передбачають незалежність у судженнях, самодостатність, емоційну стабільність, практичність й реалістичність думок, такі юнаки та дівчати довіряють людям.

Студенти з вираженим типом недовіри, який заснований на розрахунку, не довіряють людям, коли недовіра до них може принести користь особистого характеру.

Результати дослідження соціальної толерантності особистості у юнаків та юнок, які нами здійснювалося за допомогою опитувальника для вимірювання толерантності В. Магуна, М. Жамкочьяна, М. Магури, показали, що найбільш поширеним серед респондентів є середній рівень толерантності, який виступає провідним для 85,8% респондентів, тобто у них є мотивація для прояву толерантності, у відносинах присутня ситуативно-емоційна оцінка, конструктивність діалогу проявляється в результативності роботи. Фактором, що стимулює толерантність, є усвідомленість толерантності, бачення успіху у спільній діяльності; відсутність ж позитивного результату взаємодії стримує розвиток толерантності.

Другим за частотою зустрічальності є підвищений рівень толерантності (7,5%), який характеризується терпимістю до іншого світогляду, способу життя, поведінки і національності, емоційно стійким ставленням до членів інших груп, високим ступенем рефлексії, прийняттям прав інших.

Менш поширеним є знижений рівень толерантності, який переважає серед 6,7% респондентів. Вони визнають толерантне ставлення, але проявляють його не завжди, безпосередня емоційна оцінка членів своєї групи проявляється вкрай рідко, конструктивність у діалозі не спостерігається, ступінь рефлексії низька.

Для виявлення специфіки взаємозв'язків між довірою до людей, соціальною толерантністю та психосоціальним розвитком особистості в юнацькому віці, нами був проведений кореляційний аналіз. Результати кореляційного аналізу показали значущі взаємозв'язки між отриманими результатами.

Нами зафіксовано позитивний зв'язок між психосоціальним розвитком студентів та довірою до людей ($r=0,708$; $p\leq 0,001$).

На рис. 2.2. представлено кореляційну плеяду, яка відображує зв'язок довіри до людей та психосоціального розвитку. Це може свідчити про те, що чим вищим є рівень психосоціального розвитку тим вищою є рівень довіри до людей з одного боку, а з другого – чим вищим є рівень довіри до людей, тим рівень психосоціального розвитку є вищим. Низький рівень довіри до людей може свідчити, про низький психосоціальний розвиток.

Для юнаків та дівчат, які мають високий рівень психосоціального розвитку, характерними є довірливі відносини з людьми, вони вміють конструктивно взаємодіяти з оточенням.

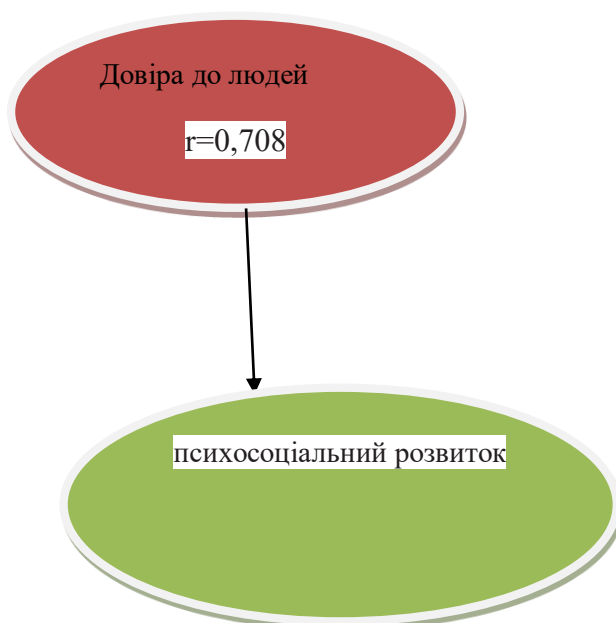

Рис.2.2. Кореляційні зв'язки між довірою до людей та психосоціальним розвитком у юнацькому віці

Виявлено негативний зв'язок між психосоціальним розвитком особистості та толерантністю ($r=-0,084$; $p\leq 0,05$). Це може свідчити з одного боку що чим вищий рівень психосоціального розвитку, то нижчим є рівень толерантності і навпаки, дуже високий рівень толерантності пов'язаний з низьким

психосоціальним розвитком. Ймовірно, що студенти, які мають високий рівень психосоціального розвитку, рідко проявляють толерантність до представників інших націй і культур, інших поглядів.

На рис. 2.3. представлено кореляційну пляяду, яка відображує зв'язок психосоціального розвитку та толерантності.

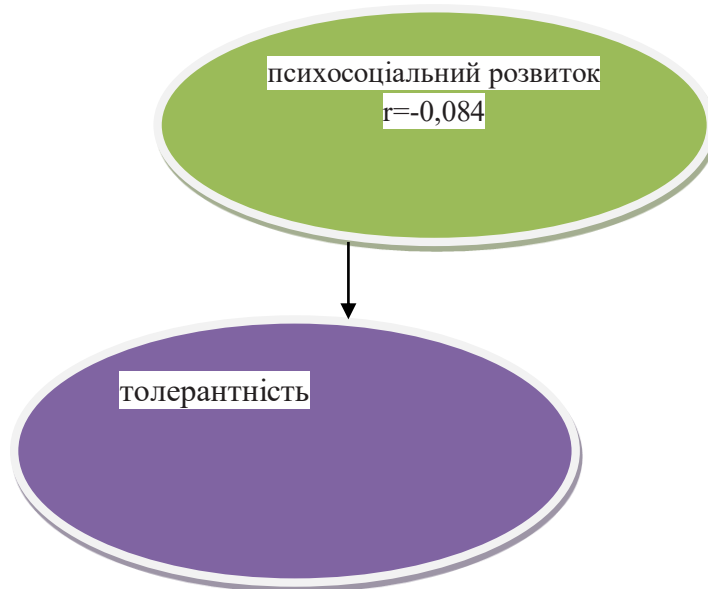

Рис.2.3. Кореляційні зв'язки між психосоціальним розвитком та толерантністю у юнацькому віці

Інтерпретуючи вище наведені результати, слід зазначити, що підлітковий та юнацький вік є сензитивними для розвитку, виховання толерантності.

З одного боку, юнацький вік – це період, коли є основи для прийняття толерантності та рефлексії над нею, з другого боку, це час найбільш сильного вікового прояву інтолерантності [16].

Соціальний розвиток особистості в юнацькому віці передбачає вдосконалення соціально цінних якостей: соціальної толерантності, довіри до людей, схильності до злагоди, соціальної відповідальності.

Висновки до другого розділу

Проведене нами емпіричне дослідження дозволило виявити особливості довіри до людей і соціальної толерантності юнаків та юнок в умовах воєнного часу. Аналіз отриманих нами результатів свідчить, що більшість показників довіри до людей в умовах військового стану визначають високий і середній рівні. Результати дослідження соціальної толерантності показали, що найбільш поширеним у юнацькому віці є середній рівень толерантності, менш поширеними є підвищений і знижений рівні толерантності.

Таким чином, у досліджуваних нами студентів більш вираженою є толерантність, ніж довіра до людей. Також констатовано наявність статистично значущих зв'язків між довірою до людей, толерантністю та психосоціальним розвитком особистості.

Виявлено позитивний зв'язок між психосоціальним розвитком особистості та довірою до людей та негативний кореляційний зв'язок – із толерантністю.

Для юнаків та дівчат, які мають високий рівень психосоціального розвитку, характерними є довірливі відносини з людьми, вони вміють конструктивно взаємодіяти з оточенням.

Визначення особливостей довіри до людей та соціальної толерантності в умовах воєнного часу як складових соціального розвитку особистості у юнацькому віці дає можливість розробити програму особистісно-орієнтованого розвитку, що забезпечує психологічні умови для вдосконалення цих якостей у юнацькому віці.

Отже, гіпотези дослідження доведено на основі аналізу результатів емпіричного дослідження.

ВИСНОВКИ

Узагальнення результатів теоретичного та емпіричного дослідження дало можливість сформулювати наступні висновки:

До сьогодні, довіра цілісно не представлена як самостійний соціально-психологічний феномен у вітчизняній психології.

Довіра передбачає віру в іншого, здатність вірити йому, яка ґрунтована на вірі в себе, довірі до себе. У інтерсуб'єктних комунікаціях довіра стимулює процес саморозкриття як фундаментальну потребу розвитку особистості.

Довіра – це здатність і готовність прощати, виправдовувати, жаліти, не допускати зневаги, терпіти і приймати один одного, відкриватися іншому, а ще не лукавити, чинити пристойно стосовно іншого. Серед особистих якостей довіра – це доброзичливість, такт, щирість у взаєминах, поступливість, повага до людини. Довіра як форма віри характеризує суб'єкт-об'єктні стосунки, стосунки безумовної готовності й відкритості до обміну в процесі взаємодії.

Структура довіри, як комплексне психологічне явище, на думку більшості вчених, включає поведінковий, когнітивний та афективний компоненти.

Довіра тісно переплетена з поняттям толерантності, терпимим ставленням до інтересів та позицій інших за умови незгоди з ними. Толерантність також відображає здатність прийняти різноманітність життя, розуміння неостаточності та відносності істини в багатьох її проявах або визнання наявності інших інтерпретацій і способів їх реалізації.

На основі теоретичного аналізу вітчизняних та зарубіжних досліджень феномена довіри та його особливостей нами виражено групу її соціально-психологічних функцій:

- довіра є умовою цілісної взаємодії людини зі світом;
- соціальні функції довіри полягають у здатності допомогти особистості зробити висновок відповідно до ситуаційної значимості об'єкта довіри та оцінити цей об'єкт як безпечний для себе, що особливо важливо в умовах війни.

- адаптаційна функція довіри. Співвідношення рівня довіри до себе і рівня довіри до світу виступає основою вже засвоєних раніше форм поведінки і діяльності. Відповідно, збільшення рівня прояву довіри до світу є основою адаптивних форм поведінки. Довіра є тим ресурсом, який дозволяє відновити втрачені сили, виконуючи адаптаційну функцію, що є особливо важливим в умовах воєнного часу.

- комунікативна функція довіри;
- розвиваюча функція довіри особистості;
- функція пізнання та самовдосконалення особистості. Саме функція пізнання та самовдосконалення дозволяє особистості поглянути на себе з іншого боку та повірити у власні сили, в саму себе. Сьогодні, в умовах воєнного часу, ця функція особливо є значущою. Саме самопідтримка, самоповага, самоприйняття, самокерівництво, віра у власні сили є тими ресурсами, що допоможуть вистояти особистості у важких обставинах війни.

Юнацький вік є найбільш сензитивним для соціального розвитку особистості, вдосконалення соціально цінних якостей: соціальної толерантності, довіри до людей, схильності до злагоди, соціальної відповідальності, соціально-особистісної прихильності нормам групи.

Пошук конкретних засобів і методів навчання та розвитку оптимального співвідношення довіри до себе і довіри до світу є важливим соціальним і практичним завданням.

У результаті проведеного нами емпіричного дослідження виявлено особливості довіри до людей та соціальної толерантності особистості в юнацькому віці. Аналіз результатів свідчить, що більшість показників довіри до людей в умовах військового стану визначають високий і середній рівні. Результати дослідження соціальної толерантності показали, що найбільш поширеним є середній рівень толерантності, менш поширеними є підвищений і знижений рівні толерантності.

Таким чином, у досліджуваних нами студентів більш вираженою є толерантність, ніж довіра до людей. Також констатовано наявність статистично

значущих зв'язків між довірою до людей, толерантністю та психосоціальним розвитком особистості.

Констатовано наявність статистично значущих зв'язків між довірою до людей, толерантністю та психосоціальним розвитком особистості. Виявлено позитивний зв'язок між психосоціальним розвитком особистості та довірою до людей та негативний кореляційний зв'язок – із толерантністю.

Визначення особливостей довіри до людей та соціальної толерантності в умовах воєнного часу як складових соціального розвитку особистості у юнацькому віці дає можливість розробити програму особистісно-орієнтованого розвитку, що забезпечує психологічні умови для вдосконалення цих якостей у юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Індивідуальна психологія. Київ: Наука та життя, 1997. 357 с.
2. Бандурка А. М., Бочарова С.П., Землянская Б.В. Психологія управління. Харків : ООО «Фортуна-пресс», 1998. 484 с.
3. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – Кн. 1 : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади / І.Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. 280 с.
4. Василець Н.М. Соціально-психологічні чинники довіри громадян до працівників органів внутрішніх справ України: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2016. 523 с.
5. Василець Н.М. Довіра як підґрунтя толерантності у психолого-педагогічній взаємодії // Науковий вісник 1'2012 Львівського державного університету внутрішніх справ 1'2012 С.115
6. Ворожбит С.А. Методично-теоретичний підхід до аналізу та розробки концептуальних задач робочої програми емпіричного дослідження почуття довіри як чинника соціально-психологічної адаптації студентів. *Проблеми сучасної психології*, 2010. Випуск 7. С.127-139.
7. Кожем'якіна О.М. Довіра як ціннісна основа соціальної взаємодії: монографія. Черкаси: ФОП Гордієнко Є.І., 2019. 424 с.
8. Кожем'якіна О.М. Довіра в сучасному соціумі // Вісник Інституту економіки та прогнозування. 2011. С. 48-53
9. Коновальчук В. І. (2017). Розвиток творчого потенціалу особистості у просторі освіти. *Дис....доктор філософських наук за спеціальністю 09.00.10 – філософія освіти*. Київ. 2017. 349 с.
10. Кузіна І.І. Довіра до політичних інститутів в Україні: концептуалізація феномену та фактори формування: дис. ... канд.соціол.наук: 22.00.04. Харків, 2015. 196 с.
11. Кравець Н.М. Аналіз основних напрямів вивчення довіри як соціально-психологічного феномена (1) 2011. ЛьвДУВС С.56-67

12. Лашко О.В. Психологічні чинники розвитку довіри до викладача у студентів технічного університету: дис. ... канд.психол.наук: 19.00.07. Київ, 2021. 291 с.
13. Лисенко Д.П. Довіра у предметному полі психологічних досліджень. Зб. наук. праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2018. С.196-208.
14. Нападиста В. Феномен довіри у соціогуманітарному дискурсі сучасної України. Наукові записки. Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Випуск 1, 2016. 207– 222
15. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: [В 2 т.] / С.Д. Максименко. К. : Форум, 2002. Т. 2 : Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К. : Форум, 2002. 335 с.
16. Максименко С. Д. Теоретичні засади психології особистості: генеза нужди. Наукові записки Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України, Київ, 2005. Вип. 26. Т. 1. С. 3–18.
17. Міщенко А. Довіра як складова легітимації влади в умовах сучасної демократії : автореф. дис. канд. політ. наук / А. Міщенко. Київ, 2010. 19 с.
18. Осьодло В. І. Особливості психологічної діагностики суб'єкта професійної діяльності [Електронний ресурс] / В. І. Осьодло // Філософські та психологічні проблеми освіти. Режим доступу : www.kpi.kharkov.ua/archive/Наукова_періодика/Tipuss/2012_1/Osyod.pdf
19. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022р.) <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia>
20. Пірен М.І. Основи етнопсихології: Підручник. Київ, 1998. С. 436.
21. Роджерс К. Вчитися бути вільним. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2001. Т.1. С. 252.
22. Семиченко В. А. Психологія соціальних відносин К. : Магістр-S, 1999. – 167 с

23. Стеценко Т.О. Довіра як соціальний ресурс: від теоретичної концептуалізації до пошуку механізмів практичного управління. *Грані*. Т. 21. № 6. 2018. С. 44-52.
24. Супрунець Т.А. Аксиоматичні ядра головних соціологічних підходів стосовно довіри та довірчих відносин. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, 2013. Випуск 13. С.43-55. URI: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/4385>.
25. Єрмакова Н. О. Психологічні особливості становлення довіри до себе в юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Н. О. Єрмакова. Київ, 2008. 205 с.
26. Юнг К. Архетипи і колективне несвідоме. Видавництво «Астролябія», 2013. 588 с.
27. Чабанна М.Д. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки демократії. 2014. С.8-14. URI: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3287>
28. Шевченко Н.Ф., Цигика О.Є. Аналіз явища довіри в різних напрямках наукового знання. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 1(11). С. 95-100.
29. Шевченко Н.Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2006. 485 с.
30. Brothers D. *Private Practice – Falling backwards: An exploration of trust and self-experience*. N.Y.. 1991.
31. Castaldo S. Trust variety: Conceptual nature, dimensions and typologies. Date of access: 10.01.2006. URL: <http://www.sses.se/public/events/euram>.
32. Erikson E.H. *Identity youth and Crisis*. N.Y., 1968.
33. Lahno, B.. Three aspects of interpersonal trust. *Analyse & Kritik*, 26, 30–47. 2004. DOI: 10.1515/auk-2004-0102.
34. Uslaner E.M. Trust as a moral value. *The Handbook of Social Capital* /Ed. D. Castiglione, J.W. Van Deth, G. Wolleb. Oxford University Press, 2008. P. 101–121.

35. Seligman A. Trust and Civil Society . Trust and Civil Society / Eds. F. Tonkiss, A. Passey, N. Fenton, L.C. Hems. London, 2000. P. 12–30.
36. Fukuyama F. Trust: The social virtues and the creation of prosperity. New York: Free Press, 1995.
37. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge : Cambridge, UK : University Press, 2008. 228 p.
38. Tilly Ch. Trust and Rule. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 216 p.
39. Rose-Ackerman S. Trust, honesty, and corruption: Reflection on the statebuilding proces. Date of access: 11.01.2006. URL: <http://papers.ssrn.com/abstract=283429>>.
40. Williams, T. The psychology of interpersonal trust. How people feel when it comes to trusting someone. McKendree University, 22, 1–17. 2014. DOI: 10.1177/1059601106294215.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

Опитувальник для вимірювання толерантності (В. С. Магун, М. С. Жамкочьян, М. М. Магура)

Даний опитувальник був спочатку розроблений для оцінки впливу тренінгу толерантності (Г. У. Солдатова, Л. А. Шайгс-рова, О. Д. Шарова) на свідомість старшокласників (В. С. Магун, М. С. Жамкочьян, М. М. Магура). Зміст методики жорстко не прив'язане до конкретних особливостей згаданого тренінгу, і її можна використовувати в більш широкому контексті.

У відборі і конструюванні питань автори спиралися на загальнотеоретичні уявлення про толерантність і наявний в західній соціальній психології досвід вимірювання даної характеристики. Всі питання методики спрямовані на виявлення різних установок, тому даний опитувальник, як і переважна більшість інших, вимірює, перш за все, толерантність вербальної поведінки людей.

До складу опитувальника увійшли затвердження, спрямовані на виявлення різних видів толерантності: до представників інших націй, вихідцям з інших місць, представникам інших культур; до інших поглядів, в тому числі поглядів і думок меншості; відступів від загальноприйнятих норм, правил і стереотипів; до якої складності і невизначеності навколишнього світу.

Хоча опитувальник спочатку застосовувався для підлітків, в питаннях, включених до його складу, майже немає вікової специфіки, тому при незначній модифікації дана методика може бути застосована до вивчення представників різних вікових категорій. При дослідженні ефективності впливу тренінгу толерантності методика проводиться два рази - до і після проведення тренінгу.

Інструкція. Висловіть, будь ласка, своє ставлення до наведених нижче суджень. Перш ніж відповідати, уважно прочитайте питання і всі варіанти відповіді на нього. Потім виберіть той варіант відповіді, який відображає ваша особиста думка.

Вам потрібно поставити будь-який значок навпроти варіанту та відповіді, який ви вибрали. У питаннях № 1, 18, 21, 31, 36, 40 треба обвести цифру, що відповідає обраному вами варіанту відповіді. Просимо вас не пропускати жодного питання.

№ п / п	затвердження	Абсолютно не згоден	Мабуть, не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Мабуть, згоден	Повністю згоден
1	Коли я бачу неохайних, неохайних людей (<i>Виберіть щось Одіо</i>) мене це не хвилює - 1; вірно щось середнє - 2; вони викликають у мене неприязнь і огиду - 3					
2	Хороша робота - це така робота, де завжди ясно, що і як робити					
3	Є нації і народи, до яких важко добре ставитися					
4	Це чудово, що молодь може сьогодні вільно протестувати проти того, що їй не подобається, і діяти на власний розсуд					
5	Мені важко уявити, що моїм другом стане людина іншої віри					
6	Особиста свобода в поведінці важливіше хороших манер					
7	Мене дратують письменники, які використовують чужі і незнайомі слова					
8	Людину треба оцінювати тільки по його моральними і діловими якостями, а не але його національності					
9	Мені не подобаються дівчата, які нехтують прийнятими в суспільстві правилами моралі					
10	Люди, які живуть відповідно до встановленого порядку, позбавляють себе в житті багатьох радостей					
11	Справжньою може бути тільки одна релігія					
12	Людина, яка скоїла злочин, не може серйозно змінитися на краще					

13	Коли вчитель не може чітко визначити, що він хоче сказати, це дратує					
14	Те, що Росія - багатонаціональна країна, збагачує се культуру					
15	<i>(На це питання просимо відповісти тільки юнаків)</i> Для своєї дівчини я волів би виражену жіночність					
16	<i>(На це питання просимо відповісти тільки дівчат)</i> Для свого хлопця я воліла б виражену мужність					
17	Чим швидше ми позбудемося від традиційної сімейної структури, де командують батько або мати, а діти зобов'язані беззаперечно підкорятися, тим краще					
18	Людина з іншою думками зазвичай викликає у мене <i>(Виберіть щось одне)</i> : інтерес і прагнення зрозуміти його судження - 1; бажання переконати його - 2; роздратування - 3					
19	Судячи з того, що відбувається в країні, нам потрібно використовувати «сильні засоби», щоб позбутися від злочинців і хабарників					
20	Мені подобаються люди, які у всьому сумніваються					
21	Як по-вашому: чоловіка (дружину) краще вибирати серед людей своєї національності, або національності не варто надавати значення? краще вибирати серед людей своєї національності - 1; національності не варто надавати значення - 2; Важко відповісти - 3					
22	Завжди легше довіритися авторитетним людям (фахівцям, шановним громадянам або релігійним лідерам), ніж слухати всяких бюлетенів, які викликають розбрат в умах людей					
23	Нашій країні необхідно більше терпимих людей - таких, хто заради миру і злагоди в суспільстві готовий піти на поступки					
24	Я встановив (а) для себе чіткі життєві правила і вважаю, що інші повинні зробити те ж саме					
25	Мені хотілося б пожити в чужій країні					
26	Людина іншої зазвичай лякає або насторожує оточуючих					
27	Немає нічого страшного в сексуальних відносинах до шлюбу					
28	Повага до старших - одна з найважливіших цінностей, яким треба вчити дітей					
29	Сильна особистість не показує своїх почуттів					
30	Дуже важливо захищати права тих, хто в меншості і має несхожі на інших погляди і поведінку					
31	Мене дуже дратує вигляд незібраної					

	кімнати так 1; вірно щось середнє - 2; немає - 3					
32	Я ніколи не суджу людей, поки не буду впевнений у фактах					
33	Люди з іншим кольором шкіри (іншої раси) можуть бути нормальними людьми, але в друзі я вважав за краще б їх не брати					
34	Пет нічого аморального або патологічного в сексуальних відносинах між людьми одного і того ж статі					
35	Те, що люди в пашів країні дотримуються різних і навіть іноді протилежних поглядів, - благо для Росії					
36	Беручи рішення, я вважаю для себе обов'язковим зважати на загальноновизнаними нормами поведінки («що таке добре і що таке погано») так - 1; коли як - 2; немає - 3					
37	Деякі люди занадто складні, щоб їх можна було зрозуміти					
38	Немає такого міжнаціонального конфлікту, який не можна було б вирішити шляхом переговорів і взаємних поступок					
39	Було б краще для всіх, якщо б влада ввела цензуру на телебаченні, щоб уберегти суспільну мораль					
40	Якби я побачив (а), що знайомі діти б'ються (<i>Виберіть щось одне</i>): я надав би їм самим з'ясувати свої стосунки - 1; не знаю, що зробив би - 2; постарався б розібратися в їх сварці - 3					
41	Я люблю спілкуватися з людьми, у яких все чітко і виразно					
42	Більшість злочинів в нашому місті скоюють приїжджі					
43	Не бачу нічого поганого в тому, що дівчата відвідують пивні бари					
44	Багато проблем будуть вирішені, якщо ми позбудемося психічно хворих людей					
45	Битися зі складним завданням часто більш захоплює, ніж вирішувати просту					
46	Багато наших правила щодо скромності і сексуальної поведінки - просто умовності, і не варто надто серйозно до них ставитися					
№ п / п	затвердження	Абсолютно не згоден	Мабуть, не згоден	Важко сказати, згоден чи ні	Мабуть, згоден	Повністю згоден
47	Часто людина не винен в своїх провинах, оскільки його дії визначалися зовнішніми обставинами					
48	Йти на поступки - це значить проявляти слабкість					

Обробка результатів. Отриманий бал по пунктам, для яких передбачено п'ять варіантів відповідей, підраховується наступним чином.

Прямі питання (№ 4, 6, 8, 10, 14, 17, 20, 23, 25, 27, 30, 32, 34, 35, 38, 43, 45, 46, 47).

Варіанти відповідей	бали
Абсолютно не згоден	-2
Мабуть, не згоден	-1
Важко сказати, згоден чи ні	0
Мабуть, згоден	1
Повністю згоден	2

Зворотні питання (№ 2, 3, 5, 7, 9, 11,12,13, 15, 16,19, 22, 24, 26, 28, 29, 33, 37, 39,41,42, 44,48) .

Варіанти відповідей	бали
Абсолютно не згоден	2
Мабуть, не згоден	1
Важко сказати, згоден чи ні	0
Мабуть, згоден	-1
Повністю згоден	-2

№ пункту	1			18			21			31			36			40		
варіанти																		
відповідей	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3	1	2	3
бали	2	0	-2	2	0	-2	-2	2	0	-2	0	2	-2	0	2	2	0	-2